

Юлія Кондратюк

УДК 281.9

ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА У СФЕРІ ВЕДЕННЯ ФІНАНСОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЦЕРКОВ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті досліджується діяльність духовенства у сфері формування фінансової документації церков Волинської єпархії наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.

Ключові слова: *Волинська єпархія, духовенство, церковна документація.*

Деятельность духовенства в сфере ведения финансовой документации церковей Волынской епархии конца ХVІІІ – начала ХХ в.

В статье исследуется деятельность духовенства в сфере формирования финансовой документации церковей Волынской епархии в конце ХVІІІ – начала ХХ в.

Ключевые слова: *Волынская епархия, духовенство, церковная документація.*

Activity of clergy in the field of book-keeping churches of the Volhynia diocese of end ХVІІІ – to beginning of ХХ ages

The scientific article is devoted to studying of activity of clergy in formation of the financial documentation which was conducted at church parishes of the Volynsk diocese at the end of ХVІІІ – beginning of ХХ centuries.

Keywords: *the Volynsk diocese, clergy, church documents.*

Вагоме місце в діяльності духовенства посідало ведення церковної документації. Значна увага приділялася саме фінансовим документам, більшість яких не збереглася. Незначна кількість праць, присвячених цьому питанню, була видана ще в дореволюційний період і мала на меті ознайомити тогочасне духовенство з правилами їх належного ведення. Основні закони та роз'яснення до них, що регулювали питання діяльності духовенства у сфері оформлення цього виду документації, містяться в “Полном собра-

нии законов Российской империи” [19 – 22]. Друкувалися вони й на сторінках офіційної частини “Волынских епархиальных ведомостей” [2 – 4]. Подібні інструкції містяться також і на сторінках додатку до журналу “Пастырский собеседник” [23] та праці І. П. Богословського [1].

Загалом ця проблема залишається нерозробленою, оскільки ґрунтовним дослідженням фінансової документації Волинської єпархії досі ніхто не займався, що і визначає актуальність цього дослідження.

Основним видом церковної фінансової документації були прибутково-видаткові книги. Займатися їх веденням мав церковний староста, але якщо він був неписьменним, то це дозволялося робити, як правило, будь-кому з причту.

Після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої та входження Волині до складу Російської імперії всі чинні закони та правила почали поширюватися і на цей регіон. Створено Волинську єпархію з відповідними керівними органами – консисторією, духовними правліннями та благочиніями. Прибутково-видаткові книги вимагалося вести відповідно до загальноросійських зразків. Згідно з указом Синоду від 11 червня 1808 р., необхідно було заготовити їх необхідну кількість відповідно до чисельності церков в кожній єпархії: по 2 книги на кожну церкву – прибуткову і видаткову” [20, с. 307]. В указі також зазначалося, що цими книгами необхідно користуватися до того часу, на скільки їх вистачало. Витрати на їх замовлення покладалися на церковний причт.

Аналіз низки прибутково-видаткових книг Волинської єпархії дає підстави стверджувати, що в усіх церквах вони велися однаково, згідно з правилами, встановленими Синодом. Як приклад загальної тенденції, розглянемо прибутково-видаткові книги Богословської церкви села Троща Житомирського повіту. Перші книги розкреслювалися за зразками від руки і містили в собі таку інформацію: назву церкви, рік, статті прибутків окремо за кожний місяць, залишок коштів за попередній рік, за продані свічки, від карнавкового збору, плату за оренду будинків, крамниць та іншої нерухомості, загальну кількість коштів та залишок [10]. У видаткових книгах, так само зверху, в першій колонці вказували рік та знизу – помісячні статті витрат. Далі, подібно як і в прибуткових книгах, розписували по колонках суми використаних коштів на закупівлю воску та свічок, на ремонтні роботи та інші витрати, кіль-

кість грошей, внесена для збереження та відсоткового приросту. У кінцевому підсумку виводилася загальна кількість витрат [9].

Суттєві прибутки церква отримувала від торгівлі свічками, тому контролю коштів саме за цим пунктом надавалося важливого значення. Прибутки від свічкової торгівлі вносили згідно із загальними правилами, встановленими для прибутково-видаткових книг. Указами Синоду від 7 жовтня 1808 р. та 11 червня 1809 р. заборонялося використовувати їх на будь-які потреби церкви, окрім як на закупівлю свічок та воску [22, с. 446 – 450].

Внаслідок роботи особливої комісії під керівництвом митрополита Ісидора було розроблено нові зразки книг та основні правила їх ведення. Синод 7 вересня 1876 р. затвердив цей проект та видав 24 грудня цього ж року відповідний указ про їх впровадження, після чого всім преосвященним надіслали припис про заміну існуючих у церквах книг на нові. Після їх отримання дані про всі наявні кошти причту мали перенести до книг нового зразка, а попередні, згідно з чинним порядком, потрібно було представити для перевірки в консисторію. Нові прибутково-видаткові книги мали замінюватися новими через кожні три роки, навіть якщо там залишалася значна частина невикористаних листів для записів.

Духовним консисторіям оголосили циркулярно й зобов'язали терміново здійснити розрахунки про кількість бланків, необхідних для церков усієї єпархії – для подачі в Московську синодальну друкарню. Кошти за бланки протягом першого року дозволялося сплатити після отримання замовлення, а надалі вимагалось надсилати гроші разом із замовленням [3, с. 333 – 334]. Аналіз прибутково-видаткових книг церков Волинської єпархії за 1877 рік свідчить про те, що вони велися вже за новими формами. Наприклад, книги церкви села Троця Житомирського повіту [11], села Полян Рівненського повіту [8] та інші.

З цього часу бланки, які необхідно було заповнювати духовенству, мали дещо іншу форму. Вони містили відповідну інформацію: порядковий номер запису, місяць та число, назви прибуткових статей, церковні суми, капітали причту, зворотні та перехідні суми. Три останні графи розділялися на дві підграфи: в першу записували кошти готівкою, в другу – квитанціями. Вони, своєю чергою, теж ділилися кожна на дві, де відповідно писали рублі та копійки. Видаткові книги мали подібний формуляр. Відмінність полягала в тому, що, замість статей прибутків, там зазначали витрачені кошти [2, с. 175 – 189].

Розглянемо основні вимоги, котрі ставилися до ведення цих книг згідно з новими зразками. З початком кожного нового року залишок суми з попереднього року переносився у відомість за новий рік. Всі вхідні впродовж року прибутки і видатки записувалися в день здійснення операції. Не допускалося записування певної частини копійки. Це було можливо лише у випадку вирахування відсотків. При зарахуванні свічного збору до загальних церковних прибутків, як отриманих від продажу свічок та недогарків сум, так і виділених на придбання свічок, воску та за власні виготовлені свічки видатки, записували в цифрі дійсного прибутку чи дійсної виплати сум без виділення чистого прибутку. Для своєчасного запису надходжень з кладовищ: за відведення місць, копання могил тощо, кладовищенські церкви мали вести свої особливі книги, з яких щотижня (частіше щомісяця) записи прибутків переносилися в церковну шнурову книгу. Як церковні, так і причтові особисті кошти, які вносилися в державний банк, чи на них купувалися державні відсоткові квитки, за записом у свій час в прибуток у належній графі в числі наявних, писали в графі зворотних наявних, а потім придбаний квиток записували в числі прибутків в числі зворотними квитками. Для більшої наочності навпроти кожної зворотної статті видатку в останній графі книги робилася належна помітка з зазначенням як роду сум чи капіталів, так і відповідної статті зворотного прибутку. Подібним чином у прибутковій книзі, в останній графі, проти належної статті зворотного прибутку робилася помітка із зазначенням роду капіталу. Відсоткові квитки як на початку року при переносі залишків, так і тих, що надійшли протягом року, записувалися за їх номінальною ціною, а не згідно з курсом, із зазначенням роду квитків, року випуску, номера і серії. У графі квитків записували і книжки ощадних кас. Відсотки від вкладених сум записували в прибуток у той самий день, коли отримували їх із місцевого казначейства. В текст значних видатків, на які запитували дозвіл єпархіального керівництва, записували число, місяць і номер наданого дозволу. Прибуткові та видаткові статті духовенство мало вносити до книги згідно з порядком їх здійснення. Гроші, які надходили в прибуток, записували після закінчення кожного місяця, зазначаючи окремо – скільки надійшло від гаманцевих зборів, свічного продажу та різних вкладів. Видатки записували відразу разом із позначкою коли, що саме і в кого придбано, чи що зроблено, скільки видано грошей і кому. При записі видат-

ку на придбання воску вказували скільки, за приблизною ціною, зроблено з нього свічок і в майбутньому отриману суму записували в прибуток, оскільки віск і свічки вважалися наявним капіталом. Незалежно від суми, всі гроші записувалися цифрами та прописом [19, с. 190]. Після закінчення кожного місяця підводилися загальні підсумки прибутків та видатків, які записували лише в тексті за графами. Піврічні підсумки (до 1 липня) та річні (в кінці грудня) вносили так, як і помісячні, але з більшою деталізацією, тобто з розподілом за родом сум і капіталів і з точним зазначенням наявних при церкві банківських квитків і інших відсоткових паперів. Розписки в отриманні значних грошових сум робилися в шнуровій видатковій книзі під статтями, в яких ті видачі записувалися. Інколи розписки писалися на окремому папері, а відповідна позначка робилася під видатковою статтею в шнуровій книзі [1, с. 184 – 187].

Вищезазначені форми та правила продовжували діяти до кінця існування цього виду документа. Як приклад, розглянемо прибутково-видаткові книги церкви Різдва Богородиці села Друхове Рівненського повіту періоду з 1878 до 1902 рр. [12 – 18], тобто всі, які заповнювалися за зміненими формами. Їх аналіз дає нам змогу стверджувати про ідентичність всіх цих документів. Єдиним нововведенням стало те, що з 1886 року староста щомісячні грошові підсумки почав візувати своєю власною печаткою.

Оскільки часто фіксувалися значні порушення правил запису та зберігання церковних коштів, то із Синоду на ім'я Преосвященного Модеста було надіслано указ від 21 серпня 1895 р., яким підтверджувалась необхідність дотримання зазначених правил [4, с. 671 – 672].

Після закінчення року старости разом із духовенством підбивали підсумки всіх церковних прибутків та видатків, на основі чого складали перелікову відомість і після загального підписання доставляли її разом з книгами благочинному. Такі відомості склалися в двох примірниках. Один з них – повний – здавався до консисторії, другий – виключно про церковні прибутки та видатки, крім вкладів, зборів та пожертвувань, – призначався для духовних правліль [3, с. 170]. Після перевірки книги відсилалися назад у парафію, а відомості – в духовні правління та в консисторію, де на основі поданої інформації складалася загальна відомість для подання єпархіальному архієрею [19, с. 191].

Перед подачею благочинному ретельно перевірялася правильність усіх записів, дотримання форм. Прибуткові і видаткові зошити слід було зшивати в одну книгу, хоча їх аналіз по Волинській єпархії свідчить, що так робилося далеко не завжди. Близько 50% виявлених документів підшиті окремо. Як додаток до них представлялися зошит з лавок із розписками продавців та зведена відомість прибутків і видатків.

Зі встановленням у 1808 р. форм прибутково-видаткових книг Синод також розробив зразки й звітної фінансової документації. У річній відомості по церкві духовенство вказувало її назву та таку інформацію: скільки коштів залишилося з попереднього року, скільки їх надійшло за продані свічки, від карнавкових зборів, за віддані в оренду житлові споруди тощо, суму прибутків за рік та наявні кошти. Тут же вказували скільки грошей витрачено на закупівлю воску та свічок, ремонтні роботи в церкві та інші статті видатків, віддано на зберігання та приріст відсотками, загальну суму та ту, яка залишалася в наявності наприкінці року. Такі звіти подавалися благочинним, котрі складали аналогічні по благочинному округу. Далі вони надходили до духовних правління та консисторій, де на їх основі кожна з цих духовних установ складала свої – за такими ж формами документи, але вже за значно більшими підвідомчими територіями. У кінцевому результаті зібрані відомості по єпархії здавалися до Синоду [20, с. 313]. На жаль, документи, на основі яких складалися на кожному з етапів звіти, практично не залишали для збереження. Цим можна пояснити їхню відсутність в архівних фондах.

У 1876 р., зі зміною форм прибутково-видаткових книг, почали також вимагати складання звітів на їх основі за децю іншими зразками. Церковнопарафіальна відомість, що складалася на основі прибутково-видаткових книг, поділялася на дві частини: для запису приросту коштів, друга – витрат. Кожна з них містила три колонки за видами сум: церковні, капітали парафії, зворотні й перехідні.

У першому відділі першої частини під назвою “церковні суми”, спочатку записували залишок грошей з попереднього року з посиланням на статтю, під якою він записаний в прибутково-видатковій книзі. Потім, з такими ж вказівками на статті, вносили суми, котрі надійшли протягом року. Записи здійснювалися у такому порядку: кружкові та гаманцеві збори, сюди ж приєднували допомогу від казни, якщо така надходила; прибутки від

продажу свічок та воскових огарків; прибутки за здачу в оренду будинків, млинів, сінокосів тощо, якщо такі перебували у власності церкви; пожертвування; відсотки з наявних капіталів; різні дріб'язкові та випадкові прибутки, наприклад, від продажу старого майна або стягнення з різних причин. У кінці цього відділу вносили зворотні суми й потім під ризикою виставлявся в графах загальний річний підсумок готівкою та білетами. У другу колонку так само вносили залишки з попереднього року, а потім надходження від пожертвувань, вигравів з 5% білетів внутрішньої державної позики чи отримані кошти за ті ж білети. Під ризикою зазначали загальний підсумок. У третій відділ під назвою "Перехідні суми" теж записували залишки за попередній рік, а після цього – завдатки на підряди та постачання певного товару, пожертвування та збори в кружки для різних подій та установ.

Друга частина відомості "про витрати" також поділялася на три відділи. У першому зазначали витрати на закупівлю свічок та воску; утримання та ремонт церкви й будинку при ній; ремонт ризниці та купівлю начиння; придбання червоного вина, ладану, проскур тощо; заготовлення метричних та ін. книг і різні випадкові й дріб'язкові видатки; відрахований 25% збір взамін свічкового прибутку на навчальні потреби духовного відомства; на утримання місцевих, духовних та єпархіальних училищ. Під ризикою цього відділу підводився загальний підсумок із усіх зазначених у пунктах сум. Після цього вказували залишок від звітнього року та під ризикою зазначали підсумок видатку разом із залишком. У другій частині записували витрати з коштів, які належали причту, а в третій – видатки перехідних сум за звітний рік. Закінчивши за структурою вносити записи, у відомість вписували залишок коштів готівкою та квитанціями, скільки їх всього надійшло та витрачено. Після належної перевірки в кінці відомості підписувалися причт та староста.

Якщо хтось із причту мав опікунські зобов'язання, то повинен був представляти опікунську прибутково-видаткову книгу та звіт, де фіксували грошові та матеріальні прибутки й видатки сиріт. Звіт звірявся благочинним із книгою і відправлявся в духовне опікунство, а книгу повертали священнику.

Становище зі звітною фінансовою документацією у Волинській єпархії було не найкращим. Найчастіше проблема полягала в тому, що священники або просто не вносили інформацію в прибутково-видаткові книги, не поспішали складати звіти, або й

зовсім їх не представляли. Найбільше таких випадків траплялося наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли система діловодства на Волині тільки починала формуватися. Наприклад, із рапорту Заславського духовного правління у консисторію від 25 липня 1799 р. дізнаємося, що священник села Клембовка С. Каландович не звертав ніякої уваги на те, що церковний староста протягом 1797 – 1799 рр. не вносив записів до прибутково-видаткової книги, хоча останній засвідчив, що і грошові надходження, і витрати здійснювалися [5, арк. 1 – 1]. Подібна ж ситуація була виявлена благочинними Василем Свінцицьким та Олексієм Терешкевичем. При огляді справ Воскресенської церкви містечка П'ятка Житомирського повіту з'ясувалося, що священник Кирило Герасимович протягом 1800 – 1801 рр. теж не записував прибутків та видатків [6, арк. 1 – 2]. Такі приклади не є поодинокими, а лише ілюструють загальну картину. Отже, оскільки книги не велися, значить і не складалися необхідні звіти й це призводило до затримок зі складанням генерального екстракту по єпархії, або неправильності вказаної інформації в ньому. Порушення звітності фінансової документації спостерігалися і в другій половині XIX ст., тому 18 червня 1874 р. було видано циркулярний указ по духовному відомству, щоб звіти, над якими здійснюється державний контроль, доставлялися без затримок. Резолюція архієпископа Агатангела на цьому указі від 14 липня 1874 р. ще раз засвідчувала про його обов'язкове виконання і в межах Волинської єпархії. Священики та благочинні, на ім'я яких часто надсилалися церковні, сирітські та різні суми, рідко доносили консисторії про час їх отримання та про записування їх у прибутково-видаткові, опікунські та інші книги. Тому приписом від 25 січня 1875 р. їм нагадували про необхідність здійснення цього [7, арк. 1 – 4 зв.].

Починаючи з 1809 р., при кожній церкві мали щороку складати окрему відомість про надходження та витрати так званих “свічкових” грошей. Хоча в прибутково-видаткові книги вносилися ця інформація, але оскільки обіг коштів у цій сфері був одним із найбільших, то Синод прагнув відати про детальний стан справ саме з цього питання. Такі надходження могли використовуватися лише на утримання духовних училищ та на закупівлю воску й свічок. Використовувати їх на будь-які інші потреби суворо заборонялося. Невикористані кошти відсилали в імператорські опікунські ради для прирощення їх відсотками [21, с. 1004 – 1006].

У кожній парафії обов'язково велися вінчикові книги, на основі яких наприкінці кожного року робили окрему звітну відомість та здавали благочинним до 1 січня кожного року. У ній обов'язково зазначали кількість отриманих, використаних, залишок вінчиків та молитовних листів. У цій відомості також писали – скільки кожного місяця померло дорослих та малолітніх і якої вартості та виду вінчики чи молитви використані. Перед здачею таку книгу звіряли з метричною стосовно кількості померлих і вираховували отриману суму. Ці кошти йшли на утримання бідних та сиріт, які навчалися в духовних училищах.

Окремо також складалися відомості про пожертвування, які надходили на користь певної церкви. Вони ділилися на три частини: збори, пожертвування та крадіжки. У першій вписували суми карнавального та свічного зборів, що використовували на облаштування церкви, та прибутки з маєтків; в другій – внесені парафіянами кошти на користь гроба Господнього, покращення побуту православних прочан в Палестині, відродження православ'я на Кавказі, поширення православної віри між язичниками, допомогу духовенству, навчальні заклади тощо; в третій – кількість випадків крадіжок та суму завданих збитків. Цей документ теж частково дублював звіти з прибутково-видаткових книг стосовно зборів коштів. У кінці кожен із цих двох видів фінансової звітності обов'язково підписувався священиком, псаломником і старостою [317, с. 357].

Таким чином, незважаючи на незначну збереженість фінансової документації церков Волинської єпархії, наявна частина її в архівних фондах може слугувати у вивченні окремих аспектів діяльності духовенства та церковного життя Волині.

Список використаних джерел та літератури

1. Богословский И. П. Полный круг духовных законов, действия, обязанности и права лиц православного белого и монашеского духовенства, как подчиненных, так и начальствующих с приложением указов и определений Святейшего Правительствующего Синода, наказов благочинным и церковным старостам и разъяснения отдельных случаев пастырской практики / И. П. Богословский. – М., 1878. – 387 с.
2. Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – № 6. – ч. оф. – С. 161–207.
3. Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – № 11. – ч. оф. – С. 333–334.

4. Волыньские епархиальные ведомости. – 1895. – № 27–28. – ч. оф. – С. 671–672.
5. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 343. – Арк. 1–26.
6. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 1–28.
7. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 921. – Арк. 1–18.
8. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 8. – Арк. 1–82.
9. ДАЖО. – Ф. 578. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–51.
10. ДАЖО. – Ф. 578. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–67.
11. ДАЖО. – Ф. 578. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–54.
12. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 485. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1–74.
13. ДАРО. – Ф. 485. – Спр. 16. – Арк. 1–69.
14. ДАРО. – Ф. 485. – Спр. 25. – Арк. 1–64.
15. ДАРО. – Ф. 485. – Спр. 29. – Арк. 1–61.
16. ДАРО. – Ф. 485. – Спр. 30. – Арк. 1–63.
17. ДАРО. – Ф. 485. – Спр. 34. – Арк. 1–71.
18. ДАРО. – Ф. 485. – Спр. 35. – Арк. 1–69.
19. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXX. – Собр. 1-е. – Спб., 1830. – №22971. – С. 185–191.
20. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXX. – Собр. 1-е. – Спб., 1830. – №23080. – С. 305–313.
21. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXX. – Собр. 1-е. – Спб., 1830. – №23694. – С. 1003–1006.
22. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXXI. – №24418. – С. 446–450.
23. Правила и формы церковного письмоводства. Приложение к журналу “Пастырский Собеседник”. – М., 1899. – 216 с.